

ЯПОНСЬКІ ТРАДИЦІЙНІ ЖІНОЧІ ПРИКРАСИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – XX СТОЛІТТЯ

Рибалко С. Б., канд. мист., професор

Харківська державна академія дизайну і мистецтв

Анотація. У статті розглянуті основні типи японських жіночих прикрас другої половини XIX – XX століття на основі матеріалів музейних колекцій Японії, приватних архівів та польових розвідок (2005 – 2006 рр).

Ключові слова: доба Токугава, японські традиційні жіночі прикраси.

Аннотация. Рыбалко С. Б. Японские традиционные женские украшения второй половины XIX – XX столетия. В статье рассмотрены основные типы японских женских украшений XIX – XX столетия на основе материалов музейных коллекций Японии, частных архивов и полевых исследований (2005 – 2006 гг.).

Ключевые слова: эпоха Токугава, японские традиционные женские украшения.

The summary. Rybalko S. B. The Japanese traditional female ornaments of second half XIX - XX centuries. In article the basic types of Japanese female ornaments XIX - XX centuries are considered on the basis of materials of museum collections of Japan, private archives and field researches (2005-2006).

Key words: epoch Tokugava, the Japanese traditional female ornaments.

Обґрунтування теми, її актуальність та стан дослідженості. Аксесуари традиційного японського вбрання, особливо з початком модернізації Японії і до сьогодні, не поставали об'єктом спеціальної уваги дослідників. Прийнято вважати, що введення після революції Мейдзі європейського костюму як офіційного, призвело виготовлення традиційних аксесуарів до занепаду. Певною

мірою це положення підтверджується на прикладі нецке як елементу чоловічого вбрання. Разом з тим, жіночий стрій, як урочистий тип вбрання ніколи не зникав із вжитку, тому й історія його аксесуарів має виглядати іншим чином.

Дослідження жіночих прикрас другої половини XIX – початку XXI століття ускладнюється обмеженістю колекцій та фотоматеріалів. Розповсюдження європейської стрижки та перманенту призвело до зникнення з побуту шпильок та гребінців, які були необхідні для створення традиційної зачіски. Єдиними користувачами японської перукарської культури стали лише гейко та актори театру Кабукі. Саме вони і залишаються сьогодні знавцями японських прикрас. Невипадково, що ініціатором створення єдиного в Японії музею шпильок та гребінців стала колишня гейко – Окадзакі Томойо, а передмову до каталогу експонатів написав відомий актор театру Кабукі – Бандо Тамасабуру.

Отже, знання про традиційні жіночі прикраси зберігається в мистецькому середовищі акторів та гейко. До наукового дискурсу це вагоме надбання японської культури не потрапляє. Єдине виключення становить стаття Хасімото Суміко „Про головні прикраси” [11, с. 186]. Авторка ретельно виклала відомості про матеріали, з яких виготовлялись гребінці та шпильки, відзначила зміни у засобах живання головних прикрас. Однак, їх художні особливості, відповідність загальному художньому процесу залишилися поза увагою дослідниці.

Отже, уявляється **актуальним** висвітлити типи та художні якості жіночих прикрас в Японії другої половини XIX – початку XXI століття. **Завдання** запропонованої статті становить визначення змін в типології та дизайні аксесуарів жіночого строю, образно-стилістичний аналіз кращих зразків, з урахуванням загальної картини розвитку соціокультурних процесів у зазначений період.

Результати дослідження. Після революції Мейдзі розпочався процес модернізації країни, що певною мірою загальмував розвиток аксесуарів для жіночого вбрання. З одного боку, урядом країни було затверджено європейський тип одягу в якості офіційного вбрання, що зумовило спрощення традиційної зачіски. Внаслідок такої костюмної реформи використання повного комплекту гребінців та шпильок було не тільки функціонально невиправданим, а й виглядало би дещо архаїчно та, навіть, кумедно. З іншого боку, новим урядом було скасовано самурайство як клас. Самурайські родини не тільки втратили вікові привілеї, а й джерело існування. Відтак, ремісники втратили значну частину своїх клієнтів.

Багаті японки засвоювали європейські сукні, тож замовниками традиційних шпильок були особи середнього статку, або представники консервативних родин. Вилучення прикрас для зачіски з модного світу мало би означати занепад цього виду мистецтва, однак воно продовжило своє існування у світі „ханаматі”, або „вербових кварталів”, як ще часто називали квартали розваги.

Світ кварталів розваги після революції Мейдзі значно поповнився – сюди пришли працювати дружини та доньки збіднілих самураїв. Висока

*Гребінець. Панцир черепахи.
Доба Мейдзі*

*Шпильки „біра-біра канзасі”. Срібло, корал.
Доба Мейдзі*

конкуренція сприяла відшліфовуванню професії гейші (або гейко), як людини мистецтва. Власне, саме тоді і відбулося остаточне формування інституту гейш. Популяризації цієї професії сприяла і та особлива роль, яку зіграли гейші у підготовці революції Мейдзі. Як відомо, після перемоги багато революційних ватажків одружилися з гейко. Наприкінці 19 – початку 20 століття гейша стає найпопулярнішою постаттю в мистецькому світі Японії. „Вербові квартали” отримують підтримку уряду, гейші стають обов’язковими учасницями офіційних прийомів, їх фотографії не сходять зі шпальт газет, рекламних плакатів та проспектів.

Такий надзвичайний підйом ханаматі надав нового імпульсу майстрам текстилю, ювелірам, живописцям – всім тим, чиє мистецтво було тісно пов’язане з національним вбранням, заможними та високоосвіченими клієнтами, що розуміють мову жіночих прикрас та вміють цінувати найвитонченіші нюанси оздоблення. Однак, надбання нової доби неможливо порівняти з останніми десятиліттями доби Токугава. У більшості творів доби Мейдзі простежується повторювання прийомів попередніх часів, але у більш стриманому, скромному варіанті. Прикраси для зачіски стають меншими за розміром, простішими за формою та матеріалом виконання. Разом з тим, відбувається вдосконалення функціональних якостей прикрас для зачіски. Так, когай – пласка шпилька, на яку накручувалося волосся, стає розкладною, через що нею стало користуватись значно зручніше.

Серед принципово нових, та безсумнівно, високохудожніх рішень, слід визнати твори, виконані в естетиці модерн. Як не дивно, японці із захопленням запозичували від європейців власне надбання, що набуло в Європі логічного та надзвичайно ефектного завершення. Тогочасні гребінці та шпильки з гнучкістю та летючістю графічної лінії милують зір елегантними силуетами, утворюючи образ витончений та сильний.

Зазначені нові нотки у стилістиці одягу приваблювали японців відповідістю поняттю „ікі”, що винайшли токійські гейші. „Ікі” відразу стало ознакою столичного стилю. В японській літературі не існує визначення цього терміну, проте в мовній практиці він зустрічається дуже часто, коли є необхідність підкреслити елегантність, стильність, сміливість у поєднанні кольорів, форм, фактур, вміння утворити ефектний, але не кричущий ансамбль.

За часів Тайсьо виникає нова загроза існуванню традиційних прикрас, як, власне, і всьому комплексу національного вбрання. Все європейське постає синонімом сучасності, у той час як національне мислиться відсталим, застарілим. У столиці з’являються нові ідоли моди – так звані мога та мобі (від англ. *modern girl* та *modern boy*). Мога носили коротку стрижку з відкритими вухами та шією, шокуючи короткі спідниці з кричущими візерунками, туфлі на високих підборах та прозорі панчохи. Не менш епаатажно виглядали й мобі у блакитних сорочках із зеленим галстуком, в широких брюках, капелюсі-казанці та окулярах в роговій оправі, як у Гарольда Ллойда. Молоді люди вештались по Гіндзі – найбільш європеїзованому кварталу в Токіо, відвідували бари та кабаре, танцювальні майданчики та кінотеатри. Саме вони стали героями тогочасних літературних творів та кінострічок. Найкраще цей образ нової доби втілював у популярній пісні „Березень в Токіо”, що лунала по всіх барах та кав’ярнях столиці: „Танцювати джаз, увесь час бути на ногах, пити лікер” [3, с. 496].

Фотоматеріали з родинних архівів свідчать, що на відміну від доби Мейдзі, коли зачіски навіть бідних городянок прикрашали якнайменше простий гребінець та пара шпильок, жінки Тайсьо практично перестали вживати ці традиційні аксесуари японського вбрання. Фотографії нової доби із зображенням жінки з традиційною зачіскою, зафіксованою одним гребінцем або найпростішою шпилькою становлять дуже рідкісне явище. Як виключення, слід сприймати роботи японського художника Такехіса Юмедзі (1884 – 1934). Зафіксовані ним ідилічні сцени, де моделі, які наче зійшли з кольорових естампів доби Токугава, чепуряться перед свічадом, прилаштовуючи канзасі – є до певної міри результатом постановочної роботи та ностальгією за елегійною витонченою красою минувшини.

Однак, зазначені фотосюжети не слід відкидати як такі, що не відповідали дійсності. Серед фотографічної спадщини художника привертає увагу серія знімків його останньої дружини – натурниці з Токійської академії мистецтв. Фотоплівка та талант майстра зафіксували вродливу жінку з дуже оригінальною зачіскою, закріпленою також незвичним прийомом: широкою стрічкою, розшитою перлинами, в іншому випадку – прикрашеною витонченою брошкою. Зрозуміло, що тут Такехіса Юмедзі сам вигадував улюблений моделі зачіски та прикраси, але мистецькій світ був теж часткою життя і відбивав естетичні вподобання творчої інтелігенції.

В цілому же, в атмосфері захоплення усім європейським, короткі зачіска та спідниця стали ознакою модної жінки. Навіть гейші стали з’являтися

Зачіска жінки прикрашена декорованою перлинами стрічкою. Фото Такехіса Юмедзі. Доба Тайсьо

Жінка фіксує зачіску за допомогою традиційних гребінця та шпильки. Фото Такехіса Юмедзі. Доба Тайсьо

в європейському одязі з коротким, зачесаним назад волоссям. Останнє, начебто, не вступало в протиріччя з правилами професії, адже гейші завжди вважалися законодавицями моди. Однак, в ту саму мить вони перестали відрізнятися від інших жінок. Саме тоді, за часів Тайсьо, гейші прийшли до мудрого рішення – зберігати традиційне вбрання як невід’ємний елемент мистецького світу ханаматі.

Художні рішення цієї доби відзначаються елегантністю, смаком до чистих ліній, лаконічного декору з помітним наслідуванням Ар Деко, який дуже нагадував японцям стилістику школи Рімпа. Крім того, Ар Деко охоче сприйняли і майстри-текстильники, що виготовляли тканини для кімоно. Дизайн аксесуарів, звісно, мав відповідати загальній стилістиці вбрання. У порівнянні із скромними прикрасами Мейдзі, здається іноді, що наче повертаються едоські часи, але в дизайні Тайсьо ніколи декоративний ефект не переважає над функцією, він завжди підпорядкований логіці форми.

Нова епоха Сьова виявилась карколомною для Японії. Саме в цей період країна пішла хибним шляхом мілітаризму, прагнучи гегемонії на Далекому Сході, і в цей же період через поразку у війні, японці остаточно розпрощалися з традиційним способом життя. Кінець старої Японії символізувало звернення японського імператора до народу з відреченням від трону і спростуванням ідеї його божественної сутності.

Війна негативно позначилась на національному вбранні японців. Коштовні кімоно та прикраси вийшли із вжитку не тільки через незручність, а й з моральних міркувань. Юкіо Місіма дуже точно відмітив ставлення до традиційного одягу за часів війни: „В кімнаті сиділа молода жінка, саме вона і привернула мою увагу. Ще б пак! Хіба можна було побачити у воєнні роки таке розкішне кімоно! Будь-яку жінку, що дозволила собі піти на вулицю в такому недоречному одязі, перехожі засоромили би за відсутність патріотизму та примусили би піти додому перевдягтись” [4, с. 176].

Після війни відкрились знову ханаматі, але багато кімоно та прикрас було втрачено, в країні панувала розруха. Саме тоді набули популярності паперові прикраси. Переважно то були сезонні канзасі, розраховані на тимчасове використання, але й серед них зустрічаються цікаві рішення. Приміром можуть служити експонати з Музею гребінців та шпильок в Оме, де представлені стилізовані, вирізані з паперу ластівки та листя молодого бамбуку.

Більш ретельна розробка „сезонних” прикрас для зачіски пов’язана з ростом популярності майко (учениці гейші), які починають відігравати особливу роль в культурі „вербових кварталів”. Ансамбль прикрас для зачіски майко поступово здобуває більш детальної розробки. Характерною прикметою учениці гейші стає хана-канзасі (шпилька, прикрашена квітами), які ще наприкінці доби Токугава носили молоді гейші. Хана-канзасі існують двох типів: пів-обруч та шпилька. Приблизно з 1920-х років і в повоєнні роки поступово складався сезонний репертуар шпильок для майко, що імітував квітіння відповідних рослин, які уособлювали певні пори року.

На Новий рік майко прикрашають зачіску канзасі у вигляді рисових колосків з маленькою фігуркою голуба. Кіхара Накамура, що працювала гейшею у 1930-ті роки, у своїх мемуарах згадує цей звичай: „Кожна гейша малювала одне око голубу на своїй шпильці. Якщо в неї був коханий, то вона домальовувала друге око. Це нагадує японський звичай малювати око на ляльці Даруми після здійснення загаданого бажання. Молоді гейші, ясна річ, звертали особливу увагу на канзасі свої подруг. Якщо вони помічали, що одному з птахів підмальовано друге око, то вони з радісними криками тричі ритмічно били в долоні. Два намальованих ока були свідомством того, що їхня подружка тепер має коханого (або патрона) [5, с. 102-103].

Американський етнограф Л. Делбі, що в середині 1970-х років з дослідницькою метою перебувала в громаді гейш Понтотьо в Кіото, також згадує цей звичай: „З приводу Нового року я прикрасила волосся рисовими колосками з бутонами сливи і маленьким гіпсовим голубом. У птаха не було одного ока та Ітіума пояснила мені, що чоловік, який мене покохає, має це око намальовати...” [1, с. 162-165].

За матеріалами польових досліджень, проведених автором цієї статті у 2005 – 2006 роках, у новому столітті, в перші дні Нового року Майко так само прикрашають зачіску канзасі у вигляді рисового колосся з фігуркою

напівсліпого голуба. Всі наступні тижні січня прийнято носити шпильку з великим святковим букетом білих та червоних квітів сливи, листям бамбуку та мініатюрними дзигами (улюблена іграшка дітей в новорічні свята).

В лютому та березні зачіску прикрашають невеличким букетиком сезонних квітів (рожеві в лютому і жовті в березні) з низками пелюстків, що звисають, наче яскраві стрічки. Особливою урочистістю відрізняються квітневі канзасі, прикрашені пишними букетами квітів сакури із срібними метеликами на них. Квітень у кварталах гейш – місяць особливий, саме на цей час приходяться урочисті виїзди на „милування сакурою”, фестивалі гейш – справжні танцювальні змагання.

Травень уособлюється з фіалкового коліру квітами, що немов гірлянда, спускаються долу, та ірисів, тому й канзасі прикрашаються зображеннями саме цих рослин. Схожим чином побудована і червнева шпилька – наче кілька гілочок верби, зібраних разом. Дуже оригінально виглядають липнева та серпнева прикраси. Перша являє собою композицію з літніх круглих віял – утіва, з численними мініатюрними квітами, метеликами, бабками і т. ін. Друга – схожа на фантастичну кришталеву квітку з сяючими перлинами усередині.

Осінні канзасі однакові за конструкцією (круглий букетик з довгими підвісками), але з відповідними квітами та фарбами сезону – білий, фіалковий та зелений – вересень, блідий рожевий, червоний, зелений – жовтень та яскраво жовтий із крапленням червоного, наче різноманітні відтінки кленового листа – листопад.

Грудень дає привід красуватися в одній з найцікавіших у гардеробі майко канзасі. Невеличка трикутна композиція, складена з дрібних зображень рису, саке та квітів, містить ще й невеличкі шматочки паперу. Коли гейші урочисто нанесуть візит акторам театру Кабукі, то саме на цих папірцях мають написати пензлем свої імена улюблені актори.

Що стосується матеріалів та техніки виконання таких „хана-канзасі”, то зазвичай вони виконуються з шовкових тканин, фарбованих ниток, іноді з невеликою кількістю срібла та перлин. Це дуже кропітка і професійна робота. Саданага Міцуо – один з 15 японських майстрів, виробляє сезонні шпильки для майко, розповідає: „Канзасі – завжди ручна робота. Кожен листочок виготовляється із спеціально пофарбованих у потрібний колір ниток. Пелюстки для квітів – із кольорової шовкової тканини. Дуже часто доводиться замовляти фарбувальникам доведення шовку до потрібного кольору. Складена у 20-30 шарів тканина нарізається чотирикутниками по 2 см, які згинаються вдвічі і ножицями їм додається округлена форма. Так утворюються пелюстки для однієї квіточки. Далі за допомогою клею та шовкових ниток пелюстки складаються в квітку. За цілий день праці можна зробити від 100 до 150 квіточок, але виготовлення однієї великої хана-канзасі потребує не менше 50 штучних квітів. Зважаючи на усадку після висихання клею, потрібно одразу

враховувати технологічні особливості процесу, щоб задуманий великий букет в кінцевому результаті не виявився занадто малим” [8, с. 23].

Стосовно дизайну „хана-канзасі”, Саданага Міцуо стверджує, що він працює за традицією, адже він майстер у п’ятому поколінні. „Є взірці, яких слід дотримуватись, втім, так не буває, щоб клієнт не просив щось трішки додати до усталеної форми. Звісно, намагаюся йому догодити”, – говорить Саданага Міцуо [8, с. 23].

Важливо зазначити, що сезонна „хана-канзасі” лише доповнювала загальну композицію прикрас для зачіски. Її розташовували праворуч таким чином, щоб гірлянди квітів звисали над скронною. Ліворуч, симетрично „хана-канзасі”, зачіску прикрашала „біра-біра канзасі”, виготовлена із срібла та коралів коштовна шпилька, що використовувалась протягом року. У такий спосіб обличчя майко обрамлялось прикрасами, що уособлювали вічне та тимчасове. У загальний ансамбль прикрас входили шпильки інших типів та гребінці, що фіксували зачіску.

В цілому, обмеженість часу перебування панянки у статусі майко та короткий термін використання сезонних канзасі зумовили розвиток цих, відносно не дорогих прикрас. Втім, вбрання майко, особливо підчас її дебюту, передбачає чимало коштовних речей – справжніх витворів мистецтва і часто – вже таких, що мають музейну цінність. Так, Мінеко Івасакі, що працювала в одному з найвідоміших кварталів Г’юн-Кобу, згадує коштовні дрібнички, без яких неможливо уявити дебют майко: „...Потім матуся взялась прикрашати моє волосся. В моєму шиньйоні були червоні шовкові стрічки, що називаються арімачіканоко, а зверху – каноко-доме (стрічки та булавки, виготовлені з коралів, нефриту та срібла), срібні прикраси, із завершенням у вигляді монів окія та черепахові прикраси – чірікан. Чірікан – особливі прикраси, їх використовують лише один раз за все життя майко – тільки в перші три дні її дебюту” [2, с. 190].

Щодо інших аксесуарів, то тут особливо слід звернути увагу на важливу деталь: в світі речей, якими користуються гейші та майко, не існує нічого неважливого, неестетичного чи випадкового. Мінеко Івасакі пише: „Я тримала сумочку... там були моє віяло, серветка для рук, помада, гребінець та маленька подушечка. Кожний предмет був прикрашений білою монограмою „Мінеко” і мав власне відділення з червоного шовку... Деякі з речей, що я носила, зберігались в Івасакі-окія протягом покоління, але більшість з них, якнайменше 20, були виготовлені спеціально для мене [2, с. 192].

Канзасі, що використовують гейко, теж підпорядковані змінам у природі, але передбачають більш тривалі проміжки часу. В репертуарі її прикрас для волосся прийнято виділяти предмети літнього сезону (червень-вересень), та зимово-весняного (жовтень-травень). Влітку вона використовує канзасі, виготовлені із срібла, взимку та навесні з коралу та черепахового панцира. Так саме, як і в зачісці майко, канзасі гейко виконують додаткову, підкреслено декоративну роль, утворюючи разом з гребінцем та шпильками єдиний ансамбль.

Зачіски майко прикрашені біра-біра канзасі та двома хана-канзасі (поперечною та сезонною з липневим мотивом „утіва”). Фото автора. 2005

Як свідчать матеріали колекції Музею гребінців та шпильок в Оме, в період Сьова розширилось коло матеріалів для виготовлення прикрас. Поряд з традиційними сріблом, коралом, панциром черепахи Широко стали вживатись кришталь, скло, фарбовані нитки та тканини, папір, пластик і т. ін. З одного боку, нові матеріали дозволяли експериментувати, з іншого зменшити вартість канзасі, що сприяло поширенню збуту. Так, хана-канзасі за часів Сьова стали обов'язковим елементом вбрання маленьких дівчат та панянок на такі свята, як „Сіті-го-сан” (свято дітей 3,5 – 7 років), Свято ляльок та свято Повноліття.

З аксесуарів, що виникли відносно нещодавно, слід згадати обі-доме – декоративну бляшку-зажим для обідзіме – поясу, що фіксує обі. Звичай прикрашати обідзіме у такий спосіб виник у ХХ столітті. В усякому разі, ані в кольорових естампах доби Токугава, ані в фотографіях 1920-х років вживання обі-доме не зафіксовано.

Варто зазначити, що цей елемент вбрання носить виключно декоративну та семантичну функції. Для того, щоб зав'язати обі-дзіме, в обі-доме не має потреби. Верхній пояс зав'язується декоративним вузлом (їх в Японії існує багато варіантів, що складає окрему дисципліну) і достатньо міцно утримує всю систему поясів. Тому обі-доме – річ декоративна і завжди дуже коштовна. У майко

Хана-канзасі „Ластівки та листя бамбуку”. Папір. Доба Сьова

Хана-канзасі „Квіти”. Папір. Доба Сьова

Гребінці та шпилька. Синтетик. Доба Сьова

обі-доме великих розмірів, виготовляється із таких дорогоцінних матеріалів, як корал, аметист, агат, діамант, котрі завжди обрамлені сріблом. Обі-доме гейко менше за розмірами та значно дорожче. Вважається, що професійний рівень та гонорари гейші та майко легко визначити, подивившись на обі-доме.

Узагальнюючи викладене вище, можна зробити наступні **висновки**. Розвиток жіночих прикрас у другій половині XIX – початку XXI століття відбиває корінні зміни в японському суспільстві. В ансамблі прикрас для зачіски в період Мейдзі спостерігається відтворення форм, винайдених за попередніх часів при зменшенні розмірів, перевага функціональних характеристик над декоративними.

Засвоєння європейської культури за часів Тайсьо справило двоякий вплив. З одного боку шпильки та гребінці зникають із загального вжитку, поступившись короткій стрижці та перманенту та перемістившись виключно до мистецького світу гейко та театру Кабукі. З іншого боку, в дизайні жіночих прикрас за часів Тайсьо виявлено вплив європейського мистецтва. Тобто надбання японської художньої культури повернулось до Японії в оновленій, переосмисленій європейськими мистцями формі.

За часів Сьова ансамбль жіночих прикрас, зберігаючи традиції, зазнає більш детальної розробки щодо зображальних мотивів у декорі та регламенту використання. Майстри канзасі застосовують нові матеріали, що розширило палітру засобів художньої виразності. Разом з тим, кількість майстрів, що працюють у зазначеній галузі, значно скоротилась.

Література:

1. Дэлби Л. Гейша. – М.: Крон-Пресс, 1999. – 383 с.
2. Ивасаки М., Браун Р. Настоящие мемуары гейши. – СПб.: Амфора, 2007. – 350 с.
3. Мак-Клейн Дж. Л. Япония. От сегуната Токугава – в XXI век. – М.: АСТ, Астрель, 2007. – 895 с.
4. Мисима Юкио. Золотой храм // Мисима Юкио. Избранное. – М.: Терра, 1996. – 512 с.
5. Накамура Кихару. Исповедь Гейши. – М.: ЭКСМО, 2002. – 480 с.
6. Japanese art and design. – London, 2000. – 223 p.
7. Kyoko Aihara. Geisha a living tradition. – London, 1999. – 128 p.
8. Мідзобуті Хоросі. Кіото Ханаматі (квартали квітів у Кіото). – Кіото, 2005. – 106 с. – яп. мовою.
9. О-дзірін (Великий тлумачний словник). – Токіо, 1995. – С. 2504 – яп. мовою.
10. Харукі Івасаки. Ніппон-но ісю джітен (Словник японського костюму). – Токіо, 1984. – 126 с. – яп. мовою
11. Хашимото Суміко. Канзасі. (Шпилька). – Токіо, 2005. – 180 с. – яп. мовою.

Надійшла до редакції 11.04.2008